

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بازتاب سیمای حضرت فاطمه علیها السلام از آغاز شعر فارسی

تا دوره صفوی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدرضا یوسفی

نگارنده:

الهام هندیانی

زمستان ۱۳۹۲

این وجزیرهٔ ناخیر،

تقدیم به:

ساحتِ صبور

زینتِ خانهٔ زهرا،

حضرت زینب کبری (علیها سلام).

«ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» سوکند خداوند به قلم، این ودیعه نورانی الهی موجب می شود، تا خداوند را سپاس گویم

بناظرنتی که بر من نهاد تا قلمم، روی صفحات سپید فطرت انسانیت، برای نگارش، درباره بزرگترین سر

آفرینش به حرکت درآید. از آنجا که «من لم یسکر المخلوق لم یسکر الخالق» اعتماد راستین قلب و آیین من

است، از پدر و مادر عزیزتر از جانم، همسر مهربانم و هر آنکه در طی این سالیان تحصیل، با تعلیم حتی کلمه ای مرا

بنده بزرگواری خود ساختند، چه معلم اولین سال تحصیل و چه اساتید کراتقدر این روزهایم که کنجی نهان در عرصه

فرهنگ و ادب این سرزمین و زبان پارسی اند، به ویژه استاد عزیزم جناب آقای دکتر محمد رضا یوسفی سپاس

گذارم و از دوستانم که در صحن نگارش این پژوهش مشفقانه دکنارم بودند کمال تشکر را دارم.

چکیده

نام مبارک حضرت فاطمه علیها السلام که همچون خود آن بزرگوار مظلوم واقع شده است، در شعر فارسی تا قبل از دوره صفوی بازتاب چندان زیادی ندارد و بیشتر در قالب اشارات یک بیتی جلوه-گرس. در این پژوهش آثار همه شاعران حتی اشعار پراکنده شعری بی دیوان که مجموعاً ۳۱۸ شاعر را دربرمی گیرد در از نظر مضامین و جلوه‌های وجودی آن حضرت، صور خیال و قالب به ترتیب سیر تاریخی مورد بررسی قرار گرفت و این نتایج به دست آمد: نخستین شاعری که نام حضرت زهرا را ذکر نموده دقیقی است. پس از آن از فردوسی و ابوسعید ابی‌الخیر باید نام برد که از نام ایشان در کنار امیرمؤمنان و سوگند خوردن استفاده کرده‌اند. ناصرخسرو قدیم‌ترین شاعری است که به صراحت به ابراز عقاید و مذهبش پرداخته در جای جای دیوانش به ذکر اشعاری با نام حضرت زهرا اشاره داشته است. سنایی از دیگر شاعرانی است که بسیار به آن حضرت توجه داشته و عطار نخستین شاعری است که بیش از همه بر این کار همت گماشته و به بیان دو حکایت با محوریت حضرت زهرا پرداخته است. خواجه کرمانی یک بند از ترکیب بند خود را به ستایش حضرت زهرا و ذکر سن ایشان در هنگام شهادت اختصاص داده است. وجود نخستین اشعار مستقل فاطمی با محوریت مدح و ستایش در قرن نهم، در شعر ابن‌حسام و نظام استرآبادی نمود پیدا می‌کند. از نظر صورخیال شاعران میدان گسترده‌ای برای جولان ادبی در حوزه شعر فاطمی نداشته‌اند. از نظر مضمون بیشترین اشعاری که در آن نام حضرت فاطمه یافت شد مربوط به جلوه مادری ایشان است. اکثر شاعران نام حضرت زهرا را در کنار نام امیرالمؤمنین علیه السلام به منظور بیان رابطه زوجیت آورده‌اند و اشعار مرتبط با جلوه دختری حضرت فاطمه کمترین حجم اشعار را به خود اختصاص داده است. از نظر قالب، سرایندگان پارسی از قالب قصیده بیشترین استفاده را برای سرایش اشعار فاطمی کرده‌اند.

کلیدواژگان: شعر فارسی، حضرت فاطمه، زهرا، بتول، شعر فاطمی، صورخیال

فهرست مطالب

مقدمه	۱
۱- بیان مسئله	۱
۲- اهداف تحقیق	۲
۳- پرسش‌های تحقیق	۲
۴- فرضیه‌ها و پیش فرض‌ها	۲
۵- پیشینه تحقیق	۳
۶- روش انجام کار	۳
۱-۱. شرایط سیاسی، اجتماعی و مذهبی ایران از آغاز تا دوره صفویه	۶
۱-۱-۱. شرایط اجتماعی و سیاسی ایران تا اواخر قرن سوم	۶
۱-۱-۳. شرایط اجتماعی و سیاسی ایران از اواخر قرن سوم تا دوره صفویه	۸
۱-۱-۴. شرایط مذهبی ایران از اواخر قرن سوم تا دوره صفویه	۱۲
۲-۱. شعر آیینی	۲۰
۱-۲-۱. شعر شیعی	۲۱
۲-۲-۳. شعر فاطمی	۲۲
۲-۲-۴. سیر شعر فاطمی	۲۴
۲-۲-۵. نخستین شعر مستقل فاطمی	۲۵
۱-۲. بخش اول: زندگی و خصایص فردی حضرت فاطمه [?]	۲۸
۱-۱-۲. ولادت	۲۹

- ۲-۱-۲. نام‌ها، القاب و کنیه‌های حضرت فاطمه علیها السلام ۳۴
- ۲-۱-۳. عظمت شأن و مقام حضرت فاطمه علیها السلام ۳۸
- ۲-۱-۴. پاکی حضرت فاطمه علیها السلام ۴۶
- ۲-۱-۵. تسیحات حضرت زهرا علیها السلام ۴۷
- ۲-۱-۶. مصحف فاطمه علیها السلام ۴۹
- ۲-۱-۷. غصب فدک ۵۱
- ۲-۱-۸. کوتاهی عمر و شهادت حضرت فاطمه علیها السلام ۵۴
- ۲-۱-۹. خونخواهی حضرت فاطمه علیها السلام ۵۷
- ۲-۱-۱۰. شفاعت ۵۹
- ۲-۲. بخش دوم: جلوه‌دختری حضرت فاطمه علیها السلام در اشعار شاعران ۶۴
- ۲-۲-۱. حضرت فاطمه علیها السلام، نور چشم پیامبر صلی الله علیه و آله ۶۷
- ۲-۲-۲. حضرت فاطمه علیها السلام پاره‌ای از وجود حضرت رسول صلی الله علیه و آله ۶۹
- ۲-۳. بخش سوم: جلوه‌همسری حضرت فاطمه علیها السلام در اشعار شاعران ۷۳
- ۲-۳-۱. ازدواج حضرت فاطمه علیها السلام ۷۳
- ۲-۳-۲. زندگی زاهدانه حضرت فاطمه علیها السلام ۸۷
- ۲-۴. بخش چهارم: جلوه‌مادری حضرت فاطمه علیها السلام در اشعار شاعران ۹۲
- ۲-۴-۱. جلوه‌مادری امام حسن علیه السلام ۹۳
- ۲-۴-۲. جلوه‌مادری امام حسین علیه السلام ۹۹
- ۲-۴-۳. جلوه‌مادری حسنین علیهم السلام ۱۰۵
- ۲-۴-۴. جلوه‌مادری حضرت زینب علیها السلام ۱۱۳

- ۲-۴-۵. جلوه مادری سایر ائمه علیهم السلام و بزرگان ۱۱۴
- ۲-۵. بخش پنجم: استفاده ابزاری شاعران از نام حضرت فاطمه علیها السلام ۱۲۱
- ۳-۱. تشبیه ۱۲۷
- ۳-۲. استعاره ۱۳۴
- ۳-۲-۱. استعاره مکنیه ۱۳۹
- ۳-۲-۲. تشخیص ۱۴۰
- ۳-۳-کنایه ۱۴۳
- ۳-۴. مجاز ۱۴۶
- نتیجه گیری ۱۴۸
- نمودارها ۱۵۷
- فهرست منابع و مآخذ ۱۶۱
- الف. منابع فارسی ۱۶۱
- ب. منابع عربی ۱۷۰
- پ. دیوانهای بررسی شده فاقد شعر فاطمی ۱۷۱
- ت. فهرست کتب مقالات و پایان نامه هایی که در این تحقیق از نظر دور نبوده است ۱۷۷

فهرست نمودارها

۱-۲. بازتاب جلوه های گوناگون شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در شعر فارسی از آغاز تا دوره ی صفویه ۱۵۸

۲-۲. قالب های اشعار بررسی شده ۱۵۹

۳. صور خیال در اشعار فاطمی ۱۶۰

مقدمه

حضرت زهرا علیها السلام مجموعه‌ای از فضایل و کرامات انسانی است که در تمامی ابعاد شخصیتی به منتها درجه کمال رسیده و همواره به عنوان یک شخصیت برجسته در طول تاریخ به ایشان توجه شده است. آن بانوی بزرگوار علاوه بر اینکه از منظر شخصیت فردی و کمالات نفسانی به غایت رشد رسیده، به دلیل قرار گرفتن در خاندانی شریف و مقدس با وجود شخصیت‌هایی برجسته و سرآمد همچون پیامبر صلی الله علیه و آله، حضرت علی علیه السلام، حسنین علیهم السلام و حضرت زینب علیها السلام، نیز در زندگی این بزرگواران نقش و تأثیر مهمی را ایفا می‌کند. به این خاطر است که شاعران و پارسی‌زبانان، گاهی از ایشان به عنوان دختر پیامبر یاد می‌کنند، گاهی همسری علی علیه السلام را از بزرگ‌ترین امتیازات ایشان می‌دانند و گاهی نیز حضرت فاطمه علیها السلام را مادر حسنین علیهم السلام و حضرت زینب علیها السلام در نظر می‌گیرند و در بعضی نمونه‌ها شاعران به توصیف و ستایش شخصیت حضرتش و بیان خصایص فردی ایشان می‌پردازند؛ با توجه به اشعار مرتبط با ستایش حضرت فاطمه که مرکز اصلی دایره توجه تحقیق است و بررسی هر یک از جلوه‌های شخصیتی حضرت فاطمه علیها السلام - مادری فرزندان، دختری پیامبر صلی الله علیه و آله و همسری امیرالمؤمنین علیه السلام و... می‌توان رویکرد شاعران را به ابعاد گوناگون شخصیت و خصایص فردی ایشان، کاوش کرد و میزان اهمیت هر یک از جلوه‌ها را از نگاه شاعران سنجید و اشعار مورد نظر را از لحاظ صور خیال بکار گرفته شده و تصاویر شعری مورد بررسی قرار داد.

۱- بیان مسئله

زندگی حضرت فاطمه علیها السلام و شخصیت ایشان در تاریخ شعر فارسی بسیار مهجور و نادیده انگاشته شده است و شاعران به دلیل ملاحظات سیاسی، مذهبی و اجتماعی کمتر از ایشان در طبع آزمایی‌های خویش نام برده‌اند. رفته‌رفته با روی کار آمدن مغولان و ایلخانان و پس از آنها تیموریان و صفویان، نه تنها از شدت این سختگیری‌ها و محدودیت‌ها کاسته شد، بلکه تشویق‌هایی در این باره اعمال شد. در این پژوهش سعی بر آن است که تمام اشعار شاعران بنام فارسی و حتی تک بیت‌هایی که شامل

اشارات یا بازتابی از شخصیت و زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام است، نیز بررسی و تحقیق شده تا مشخص شود ابعاد زندگی و شخصیتی ایشان چه انعکاسی در شعر فارسی داشته است.

۲- اهداف تحقیق

در این پژوهش تمام اشعاری که با مضمون حضرت فاطمه علیها السلام هستند استخراج، تحلیل و دسته بندی می شود و نیز ابیاتی که تا به حال هیچ توجه و تحقیقی در رابطه با آنها انجام نشده، به جامعه ادیبان معرفی می شود. همچنین به بیان سیر تحول اشعار مرتبط با فاطمه زهرا علیها السلام و صور خیال آنها از آغاز شعر فارسی تا دوره صفویه پرداخته می شود.

۳- پرسش های تحقیق

در راستای این پژوهش پرسش های ذیل مطرح است:

۱. بازتاب سیمای حضرت فاطمه علیها السلام چه سیر تحولی را گذرانده است؟
۲. کدامیک از جلوه های زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام بیشتر دستمایه ساخت مضامین شعری قرار گرفته است؟
۳. شاعران از زندگی و شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام چه تصاویری آفریده اند؟

۴- فرضیه ها و پیش فرض ها

۱. به نظر می رسد تا قرن هشتم، هیچ شعر مستقلی درباره حضرت فاطمه علیها السلام وجود نداشته باشد و شاعران، ذیل نام امام علی و امام حسین (علیه السلام) صرفاً به نام مبارک ایشان اشاره کرده اند؛ ولی از این قرن به بعد با گسترش گرایش شیعی در ایران توجه به حضرت فاطمه علیها السلام به عنوان واسطه العقد سلسله امامت، توجه شاعران را به خود جلب کرده است.

۲. مطالعه اولیه نشان می‌دهد جلوه مادری حضرت فاطمه علیها السلام، یعنی مادر حسین بودن ایشان، نسبت به دیگر جلوه‌ها، مانند دختر پیامبر بودن یا همسر امیرالمؤمنین بودن بازتاب بیشتری در شعر فارسی داشته باشد.

۳. تصور می‌رود در بین صور خیال به کار گرفته شده در بین اشعار موجود، «تشبیه» بیشترین کاربرد را داشته باشد.

۵- پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهشی با این عنوان و نحوه بررسی اشعار مختص مرتبط با حضرت فاطمه علیها السلام صورت نگرفته است و چند کتاب مرتبط با این موضوع موجود است؛ از جمله کتاب «سیمای حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام در ادب فارسی از قرن چهارم تا قرن نهم» نوشته زهرا خلفی؛ در این کتاب روش دسته‌بندی اشعار متفاوت است و نویسنده بیشتر بر جمع‌آوری اشعار مرتبط با امیرالمؤمنین علیه السلام اهتمام ورزیده، به گونه‌ای که می‌توان گفت سیمای حضرت علی علیه السلام نسبت به سیمای حضرت زهرا علیها السلام نمود بیشتر دارد. در قسمت توضیحات اشعار، تنها به ذکر چند نکته بدیعی از لطایف شعری اکتفا کرده است. همچنین کتاب «جلوه حضرت فاطمه علیها السلام در شعر و ادب فارسی» نوشته مرضیه علی محمدی؛ در این کتاب مختصراً به پیشینه اشعار فاطمی اشاره شده ولی به طور مفصل تمامی کتب متقدم مورد بررسی قرار نگرفته و تنها به چند نمونه اشعار شاعران متقدم بسنده کرده است و خود اذعان داشته که تلاش این اثر، بر بیان اشعار فاطمی سروده شده پس از دوره صفویه است که این مهم‌ترین وجه تمایز با تحقیق حاضر است؛ ضمن اینکه هیچ دسته‌بندی و بررسی بر روی اشعار انجام نشده و همچنین نگرش نویسنده نسبت به اشعار استخراج شده کاملاً با پژوهش پیش رو متفاوت است.

۶- روش انجام کار

در این تحقیق ابتدا به بیان کلیاتی درباره فضای سیاسی و اجتماعی ایران از آغاز ورود اسلام به این سرزمین تا اواخر قرن نهم پرداخته و سپس به روند شکل‌گیری شعر آیینی و شعر شیعی و در نهایت شعر فاطمی پرداخته شده است. در فصل دوم این تحقیق که همان فصل اصلی پژوهش محسوب می‌

شود، نگارنده در ابتدا به سیر شعر فاطمی و سرایش اولین شعر فاطمی اشاره داشته و پس از آن تمامی ابیاتی که از آغاز شعر فارسی، تا دوره صفویه مرتبط با حضرت فاطمه علیها السلام است، یا اینکه شاعر تنها به کاربرد نامی از حضرتش بسنده کرده، در بخش‌های مجزا مورد بررسی و در فصل آخر پژوهش، صورخیالی را که شاعران در سرودن اشعار فاطمی به کار گرفته‌اند، مورد کاوش قرار داده است.

فصل اول

کلیات

۱-۱. شرایط سیاسی، اجتماعی و مذهبی ایران از آغاز تا دوره صفویه

۱-۱-۲. شرایط اجتماعی و سیاسی ایران تا اواخر قرن سوم

دوره انحطاط ساسانیان پس از سلطنت انوشیروان سیر نزول و افول خود را طی می‌کرد، افزون بر اینکه دوره سلطنت خسرو پرویز (۵۹۰ - ۶۲۷ م)، بر این جریان سقوط تاریخی دامن می‌زد. در واقع خسرو پرویز از عواملان سقوط و زوال ایران در عهد ساسانیان بود. علل این روند نزولی تاریخ ایران را می‌توان به صورت ذیل بیان داشت: عیش و عشرت بی‌اندازه دولت ساسانی و اشرافی‌گری، وجود فاصله طبقاتی، ظهور و بروز ادیان کاذب که موجبات انحطاط مذهبی و فرهنگی را فراهم آورد، انحصار تحصیل دانش به بزرگان و اشراف، جنگ‌های طولانی مدت میان ایران و امپراتوری روم.

در این زمان، حمله عرب‌ها مصادف با هرج و مرج و بی‌نظمی سیاسی، درباری، دینی و اجتماعی ایران بود که این شرایط اسباب خاموشی و افول هرچه بیشتر شاهنشاهی ایران را فراهم می‌ساخت و ورود اسلام به ایران همواره طریقی برای رهایی ایرانیان از تشنج و برقراری عدالت بود.^۱

مهم‌ترین رخداد ۱۵۰۰ سال اخیر در تاریخ ایران، ورود اسلام به این سرزمین است که کشور را از دوره میانی وارد دورانی نو کرد. همین ورود به تدریج زبان، مذهب و ملیت را تحت تأثیر خود قرار داد. یزدگرد سوم که خبر تصرف حیره به دست مسلمانان را شنیده بود، در پی مقابله جدی با تهاجم عرب‌ها و تمهید سپاهیان بیشتر به منظور جلوگیری از ورود عرب‌ها به ایران بود. در این بین، خلیفه دوم با اعزام نیروهای بیشتر به فرماندهی سعد بن ابی وقاص جبهه مسلمانان را تقویت کرد. در این مرحله، مذاکراتی انجام شد و مسلمانان، سه پیشنهاد را به ایرانیان ارائه کردند: پذیرفتن اسلام، دادن جزیه، جنگ. ساسانیان برای حفظ فرهنگ و میهن خویش نیز با گزینه جنگ موافقت کردند. این جنگ در محل قادسیه در نزدیکی کوفه رخ داد که طی آن با کشته شدن فرمانده سپاه ایران، ساسانیان شکست خوردند

^۱ ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، چاپ هجدهم، (تهران، فردوس، ۱۳۸۸)، ج ۱، ص ۳-۱۸.

و مسلمانان، پیروز نبرد قادسیه در سال ۱۶ هجری شدند. یزدگرد ابتدا با تسلیم شهر تیسفون، غنائم بیشماری را به خزانهٔ عرب‌ها سرازیر کرد. از دلایل پیروزی عرب‌ها بر ایران، به عقیدهٔ یکی از معاصرین: عرب‌های تازه مسلمان‌شده، با اعتقاد راسخ به خدا و پیامبر ﷺ و کتاب الهی، آنها را برای فعالیت و تحرک بیشتر یاری می‌کرد و دیگر اینکه اختلافات و نابسامانی‌های داخلی، از انسجام درونی ساسانیان می‌کاست.^۱

پس از حملهٔ عرب‌ها به ایران برای گسترش دین اسلام به این سرزمین، ایرانیان به دو دسته تقسیم شدند: دستهٔ اول با قبول جزیه بر دین آبا و اجداد خود باقی ماندند و پای‌بند به افتخارات گذشته و اصل و نسب خویش بودند، دستهٔ دوم؛ دین اسلام را پذیرفتند و با آشنایی با تمدن و زبان عربی وارد کارهای مدنی و حکومتی شدند. با فتوحات بسیار عرب‌ها و تسلط بر نقاط مختلف، کم‌کم عرب‌ها، خود را قوم برتر و فرمانروایان جهان می‌پنداشتند، تا اینکه ظلم و سختگیری بی‌اندازهٔ خاندان متعصب بنی‌امیه رفته‌رفته بر نارضایتی ایرانیان به آنها می‌افزود و این سختی وضعیت، زمینه را برای سقوط هر چه سریع‌تر بنی‌امیه و قدرت بیشتر عباسیان، رقیب سرسخت بنی‌امیه، فراهم می‌کرد. از مواردی که وضعیت را برای سقوط بنی‌امیه و نارضایتی ایرانیان مستعد می‌ساخت، می‌توان به تعدی عمال بنی‌امیه به ملل تابع حکومت اسلامی، خاصه ایرانیان اشاره کرد.^۲ با وجود علاقهٔ ایرانیان به اسلام و نفوذ تدریجی اسلام در ایران، مردم این سرزمین به اسلام روی آوردند و این گرایش را می‌توان متأثر از اعتراض ایرانیان به حکومت‌داری خلفای اموی و عباسی دانست. این تمایل و توجه به دین اسلام سرانجام در قیام صفویان به ظهور رسید و موجبات بنای دژ محکم شیعه را فراهم ساخت.^۳

با توجه به شرایط سیاسی ایران در اواخر حکومت بنی‌امیه که به آن اشاره شد، پس از سقوط بنی‌امیه، عباسیان شروع به گسترش فعالیت سیاسی و دینی خود کردند و از رضایت فعلی ملت ایران به

^۱ رسول جعفریان، تاریخ ایران اسلامی، چاپ چهارم، (تهران: مؤسسه فرهنگی اندیشهٔ معاصر، ۱۳۸۳)، ص ۱۳۶-۱۴۳.

^۲ عبدالحسین زرین کوب، روزگاران: تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، چاپ دوم، (تهران: سخن، ۱۳۷۹)، ص ۳۰۸-۳۲۰.

^۳ موسی نجفی، موسی فقیه حقانی، تاریخ تحولات سیاسی، چاپ ششم، (تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۸)، ص ۲۰.

خود، که مورد تحقیر بنی‌امیه قرار گرفته بودند، در پیشبرد اهداف حکومتی خویش بهره جستند. بنی‌عباس بر سر کار آمدند و به تدریج عباسیان، بزرگان حکومتی و عاملان دستگاه خویش را از میان ایرانیان بر می‌گزیدند.

مؤلف کتاب «تاریخ ادبیات در ایران»، عصر عباسیان را به دو دوره ممتاز تقسیم می‌کند: «دوره اول که دوره ترقی و عظمت است و تا آخر خلافت مأمون ادامه می‌یابد (۱۳۲-۲۱۸ هـ. ق)؛ دوره دوم که دوره انحطاط و ضعف است و از آغاز خلافت معتصم تا انقراض حکومت عباسی ممتد بود (۲۱۸-۶۵۶ هـ. ق)». در عهد خلافت معتصم به دلیل استفاده وی از ترکان در امور حکومتی، رفته‌رفته سبب کم‌رنگ شدن حضور ایرانیان در دستگاه عباسیان می‌شود و همین نفوذ و ورود ترک‌ها بردستگاه حکومتی عباسیان موجبات سقوط سلطه ۵۲۴ ساله آنان و تجزیه ممالک اسلامی را فراهم می‌ساخت. (۶۵۶-۱۳۲ هـ. ق)^۱

۱-۱-۳. شرایط اجتماعی و سیاسی ایران از اواخر قرن سوم تا دوره صفویه

ایران قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم در واقع دوره اوج شکوفایی و پیشرفت تمدن اسلامی ایران و شکوه معماری ایرانی - اسلامی و ظهور خبرگان و شعرای بنام و تألیف کتب بیشمار است؛ از ویژگی‌های شاخص این عصر می‌توان به ظهور دولت سامانی اشاره کرد که علاوه بر اینکه به ملیت خود علاقه وافری داشتند، موجب حیات دوباره زبان فارسی و سنن پیشینیان خود شدند. آزادی و تساهل مذهبی که بر آن پای‌بند بودند، بر لزوم اهمیت آنان می‌افزود، همچنین نداشتن تعصب در بیان عقاید، رونق علم و ادب را دو چندان می‌کرد.^۲ همان‌گونه که ذکر شد قرن چهارم دوره تضعیف و زوال حکومت عباسیان و غلبه و استیلای غلامان ترک بود. در اثر این غلبه و نفوذ ترک‌ها در بغداد، ایرانیان نیز در پی دست‌یابی به استقلال خویش و تقسیم نواحی ایران بودند.

^۱ ذبیح‌الله صفا، پیشین، ج ۱، ص ۱۷.

^۲ برتولد اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین، (مترجم: جواد فلاطوری)، چاپ ششم، (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹)،

ج ۱، ص ۱۴۲. و رجوع شود به عبدالحسین زرین کوب، پیشین، ص ۴۰۲-۴۰۳.

از حکومت‌های قدرتمند دوره تمدن اسلامی می‌توان به تأسیس دولت‌های مستقل و نیمه‌مستقل در بخش‌هایی از سرزمین اسلامی اشاره کرد که از جمله این دولت‌ها: طاهریان (۲۰۵-۲۵۹ هـ. ق)، صفاریان (۲۵۴-۳۹۳ هـ. ق)، سامانیان (۲۶۶-۳۸۹ هـ. ق)، علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ هـ. ق)، آل بویه (۳۴۴-۴۴۷ هـ. ق)، آل زیار (۳۱۶-۴۳۴ هـ. ق)، غزنویان (۳۶۶-۵۷۹ هـ. ق) و... است. حکومت‌ها و سلسله‌های کوچک و بزرگی که از اوایل قرن سوم هجری تا قرن نهم در گوشه و کنار ایران ظهور و بروز کردند، هر کدام به نحوی، بر گسترش اسلام و فرقه‌های آن در این منطقه مؤثر بودند. پس از سلطه طاهریان، صفاریان و سامانیان بر مردم ایران که جملگی بر مذهب سنت و جماعت بودند، علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶) در همین زمان به قدرت رسیدند، این در حالی بود که آنان مذهب تشیع داشتند. ایشان به دلیل انتسابشان به خاندان نبوی از محبوبیت بسیاری برخوردار بودند.^۱

پس از علویان طبرستان حکومت آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ هـ. ق) از جمله دولت‌هایی بودند که همچون علویان بر تشیع، اعتقاد راسخ داشتند و به بقاع متبرکه اهل بیت و تمجید و تکریم ایشان ارادت وافر می‌نمودند. در این هنگام تشیع پس از شکوفایی‌اش در دوره علویان، در زمان آل بویه، به رشد اجتماعی، فرهنگی و سیاسی خود رسید. در بغداد نیز فزونی قدرت فرقه حنبلیان، اوضاع را به کام عباسیان تلخ کرد تا جایی که آنها به ناچار از حکومت آل بویه طلب یاری کردند؛ به مدد همین یاری بغداد تا هنگام سلطه سلجوقیان، تحت تصرف آل بویه درآمد. ارادت خاص آل بویه به خاندان پیامبر ﷺ و پیروی از مذهب تشیع دلیلی بر سخت‌گیری و رفتار قاطعانه آل بویه با عباسیان بود. این برخوردها از تعهد و حب قلبی آنان به ائمه اطهار علیهم‌السلام نشأت می‌گرفت، زیرا آل بویه عباسیان را غاصبان مقام خلافت می‌دانستند و در واقع این ارادت درونی و قلبی آنان سبب شد، سوگواری سید الشهداء علیهم‌السلام به صورت آشکارا از بغداد آغاز شود و تا شصت سال پس از آن ادامه یابد.^۲

^۱. موسی نجفی، موسی فقیه حقانی، پیشین، ص ۲۳.

^۲. ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، چاپ هفدهم، (تهران: فردوس، ۱۳۸۸)، ج ۲، ص ۱۹۹-۲۰۱.

نفوذ غلامان ترک و قدرت یافتن آنان در دستگاه آل بویه به شکست زود هنگام بویه‌یان در مقابل طغرل سلجوقی دامن می‌زد (۴۴۷ ه. ق)؛ اما پس از اینکه دولت‌های شیعه مذهب علویان، آل بویه و دیلمیان رو به خاموشی رفت. حکومت‌های غزنوی و سلجوقی پس از حکومت‌های مذکور با رویکرد مذهبی متفاوت از دولت‌های گذشته و همچنین مبتنی بر مذهب تسنن، روی کار آمدند و خلیفه عباسی را تحت زمام اختیار خویش آوردند که آن دوره را دوره «حکومت‌های ترک^۱» در ایران می‌نامند. اسلام در زمان غزنویان، به‌ویژه در دوره محمود غزنوی، هر چند به بهانه فتوحات و دست‌یابی به غنائم جنگی، به‌طور چشم‌گیری گسترش یافت، اما به دلیل تعصبات مذهبی محمود، بسیاری از مسلمانان شیعه، معتزله و اسماعیلیه را به قتل می‌رساند.^۲

وضعیت اجتماعی مردم در عهد غزنویان این‌گونه بود که عده‌ای از راه قتل و غارت، روزگار می‌گذراندند و از ثروت فراوان و وضعیت مساعد بهره‌مند بودند؛ ولی کار عده‌ای دیگر که وظیفه آنها شرکت در لشکرکشی‌ها به منظور رساندن پادشاهان به آرزوها و اهداف پوچشان بود، محکوم به فقر و ناتوانی بودند. از ویژگی‌های شاخص این عصر، تعصب مذهبی و تهمت بی‌دینی به مردم برای مصادره اموال و کشتن افراد بود. شعر فارسی به‌ویژه قصیده به حدی از اوج و کمال خود می‌رسد و رفته‌رفته بر قدرت بیان شعرا افزوده می‌شود.^۳

پس از غزنویان، سلجوقیان به قدرت رسیدند. آنها در گوشه و کنار ایران حکومت می‌کردند. ایدئولوژی سیاسی سلجوقیان مبتنی بر حمایت از خلفای بغداد و مخالفت سیاسی و فرهنگی با اکتسابات دوره‌های قبل بود که آل بویه بر تثبیت آنها همت گماشتند. سلجوقیان که با از بین بردن دولت‌های غزنویان و دیالمه باقی مانده بودند، خود را به قدرت بی‌رقیب آن دوره، مبدل و بنیاد حکومت خویش را مستحکم کردند. آنها خود را مطیع اوامر خلیفه می‌دانستند و به‌سختی با شیعیان و اسماعیلیه مخالف و معاند بودند و از کشتار و قتل آنان دریغ نمی‌کردند. با گسترش قدرت خوارزمشاهی در عصر

---

^۱. رک: تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح الله صفا است. ج ۲، ص ۳.

^۲. عبدالحسین زرین کوب، پیشین، ص ۴۱۸-۴۲۵.

^۳. توفیق سبحانی، تاریخ ادبیات ایران، چاپ دوم، (تهران: نشر زوار، ۱۳۸۸)، ص ۱۴۶.

علاءالدین تکش موجبات انقراض دولت سلجوقی فراهم آمد و سرانجام دولت خونبار مغول سلسله سلجوقیان را از اریکه قدرت به زیر کشاند.

پس از سلجوقیان، بزرگ‌ترین دولت دنیای اسلام، یعنی خوارزمشاهیان پا به عرصه حکومت نهادند. سران این سلسله برخلاف سلجوقیان که از در دوستی و اطاعت از خلفای بغداد وارد شده بودند، در مقابل خلافت ایستادند و حتی درصدد برآمدند در برابر مشروعیت نداشتن خلفا، فتواسازی کنند؛ از طرفی فاطمیان مصر، خود را مدعیان برحق خلافت می‌دانستند و ایران صحنه کشاکش و اختلافات میان خلفای بغداد (به علت مخالفت خوارزمشاهیان با خلفای عباسی)، فاطمیان مصر و خوارزمشاهیان بود. سرانجام ایلخانان مغول با فتح قلعه‌های اسماعیلیه و فتح بغداد، طومار اقتدار آنان را برچیدند و به حکومت عباسیان پایان دادند. در سال ۶۱۵ هـ. ق چنگیزخان با حمله خانمان سوز به ایران، بسیاری از نقاط ایران را با خاک یکسان کرد و سرزمین‌های زیادی را تحت سلطه خویش درآورد؛ پس از مرگ چنگیز (۶۲۴ هـ. ق) - رئیس ایل مغول - حملات پیاپی و وحشیانه مغولان، توسط جانشینان چنگیز از سر گرفته شد. گویا طعمه فربه ایران به کام این قوم لآبالی مطبوع آمد. حمله هلاکو خان - مؤسس سلسله ایلخانان - به ایران برای دست‌اندازی بر نقاط باقی مانده این کشور منجر به شکست فاطمیان، فتح قلعه‌های اسماعیلیان، برچیدن طومار اقتدار آنان و فتح بغداد (۶۵۶ هـ. ق) و پایان دادن به خلافت عباسیان شد.^۱

پس از سلطه طولانی ایلخانان مغول در ایران، آتش فتنه و آشوب آنان در زمان آخرین ایلخان مغول ابوسعید بهادر خان (۷۳۶ هـ. ق) رو به خاموشی رفت و متقابلاً چندین حکومت محلی در گوشه و کنار ایران سر از مهد قدرت درآوردند که عبارت است از: آل مظفر (۷۹۵-۷۱۸ هـ. ق)، - چوپانیان (۷۵۸ هـ. ق) آل جلایر و سربداران (۷۸۸-۷۳۶ هـ. ق)، خاندان اینجو (۷۸۸-۷۴۲ هـ. ق)، تیموریان (۹۱۱-۷۷۱ هـ. ق)، قراقویونلوها (۸۷۳-۸۱۱ هـ. ق)، آق‌قویونلوها (۹۲۰-۸۷۲ هـ. ق). در

---

^۱ عبدالحسین زرین کوب، پیشین، ص ۵۱۹-۵۳۱.